

Роль Євхаристії та інших Святих Тайн в житті Церкви

Вступ

«Бог є любов, і хто перебуває в любові, той перебуває в Бозі, і Бог перебуває в ньому» (1 Ів. 4, 16). Саме у цій благовістуючій дійсності була закорінена Енцикліка Святішого Отця Венедикта XVI «Бог є Любов». Цей документ є продовженням попередньої Енцикліки Івана Павла II «Церква про Євхаристію», оскільки своїм змістом та духом закликає читача брати активну участь у євхаристійному житті Церкви, в якому благовістовані слова стають дійсністю. Більше того, сакраментальне життя кожного християнина не є лише можливістю, але необхідною вимогою для досягнення повноцінного життя та спасіння людини. Лише таке життя є єдиним Божественним промислом, яке може протиставитись смерті з її отруючим жалом гріха¹.

На конгресі богословів у Львові Преосвященний владика Володимир Війтишин у своїй доповіді, посилаючись на апостольський лист Івана Павла II «Tertio millennio adveniente», закликав нашу Церкву до іспиту сумління та навернення, в дусі Великого Ювілею 2000 року, у всіх сферах християнського життя, зокрема проаналізувати, чи, пройшовши такий довгий шлях християнської історії спасіння, ми часом не забули щось важливе та необхідне для нашого повноцінного християнського життя. Таким чином він особливо наголосив на необхідності навернення у відношенні до нашого способу сприйняття Св. Тайни Євхаристії, оскільки Євхаристія займає в житті Церкви найголовніше місце, є джерелом та вершиною Церкви².

На жаль, сьогодні можемо зустріти багато віруючих, які не вповні усвідомлюють різницю між Божественною Літургією та іншими набожностями, н-д: так званим акафістом до Євхаристії, вервицею, хресною дорогою, культом Юди Тадея, харизматичними зібраннями і т.д. Часто розуміння сутності Тайнства Євхаристії зводиться до позалітургійної набожності «виставлення Найсвятіших Тайн із суплакацією». Хтось сприймає Божественну Літургію як спосіб заспокоєння душі; хтось віддає перевагу Літургії у домашніх умовах – через трансляцію по радіо чи телебаченню, аніж у слуханні її в

Церкві; ще інша крайність, коли Божественна Літургія ототожнюється з театральним, хореографічним чи фольклорним мистецтвом.

Отож, як бачимо, для кожного християнина є крайня потреба у докорінному наверненні в душі Ювілею: від людських набожностей до Богопочитання; від Христомонізму до Тринітарного виміру ікономії спасіння. Церква повинна відновити те, що втратила або призабула; повинна переглянути усю свою богословську та духовну спадщину, яку набувала впродовж всієї своєї історії, у світлі якої можна побачити автентичний зміст Таїнства спасіння – Євхаристії.

У цій статті постараємось розглянути питання: яке значення має Свята Тайна Євхаристії у житті Церкви. Який внесок надає ця Тайна для повноцінного життя християнина згідно з Божественним промыслом Небесного Отця.

Але перш ніж відповісти на це питання, коротенько застановимось, якою є природа Церкви.

1. Своєю природою Церква закорінена в житті та в існуванні Пресвятої Трійці

Бог створив світ з метою зробити його учасником власного життя, життя Триєдиного Бога. А саме: *Отець через участь у Сині могутністю Святого Духа робить нас учасниками свого блаженного життя.* Цей вічний святий Промисел спасіння ап. Павло у Єф. 1, 3-12, а за ним і Святі Отці, називають «*вічним проектом*», «*Божим планом*» або також «*μυστήριον*» – таїнство, яке об'явилося та здійснилося у часі. Ап. Павло у I листі до Коринтян 2,7 каже: «Ми благовістуємо вам Божественну премудрість, яка об'явилася у Таїнстві, яка віддавна була утаєна та яку Бог перед віками призначив нам на славу (...) «Бог захотів показати, яке є багатство слави цієї таємниці (...) вона ж є – Христос у вас, надія слави!» (Кол 1,26).

II Ватиканський Собор у догматичній конституції «*Lumen gentium*» ідентифікує це утаєне від віків в Божественній премудрості Таїнство з Церквою. Вона представляється як Таїнство «сопричастя» та як «сакрамент» цього сопричастя³.

Вже від початку сотворення світу це Таїнство було основою та моделлю нового створіння, яке прямує до сопричастя з Отцем. У ньому реалізується любов Бога до людини та людини до Бога. Відомий грецький богослов І. Зізіюлас підкреслює, що мета сотворення світу, згідно з Божою волею, полягає у його перемінненні в Церкву – Таїнство спасіння. У ній звершується народження та зростання «*нової людини*»⁴.

2. Церква є Божим Царством

Церква і є Божим Царством, яке увійшло в життя людини з пришестям Христа. В Ньому людина живе вже сьогодні, наголошує Ісус Христос у своїх проповідях. Архімандрит І. Зізіюлас підкреслює, що в есхатологічному розумінні Церква повністю ідентифікується з Божим Царством; вона є Христове Тіло; у ній рекапітулюється, тобто органічно об'єднується все створіння. Більше того, Церква і є, власне, цією рекапітуляцією – єдністю всього у Христі, – який є головою тіла. У Ньому все єднається в єдиний організм, щоб жити у Божественному сопричасті Трьох⁵. Таким чином, створіння вже тепер, хоч ще не у повноті, але реально живе у вічному блаженстві.

Щоб чіткіше зрозуміти сутність есхатологічного розуміння цього Таїнства спасіння, скористаймося термінологією іконічної онтології, яка є ключем для розуміння реальності Церкви. Іконічна онтологія – це конкретний спосіб, за допомогою якого стає можливим бачити правдиву реальність Божого Царства, яке є понад досвідом його історичної дійсності. Правдива реальність Церкви є утаєна, але тим не менше вона, перш ніж об'явитись у своїй вічній славі, проходить свій етап розвитку у її історичній формі. Подібно як ембріон в лоні матері, перш ніж стати зрілою людиною, проходить свій етап розвитку у характерній для нього формі. І. Зізіюлас показує, що реальність Церкви, яка існує в історії, є *образом* останніх речей, але ще не останні речі⁶.

Щоб ясніше зрозуміти це твердження, розглянемо, яка ж є сутність образу? Зробімо порівняння: образу з копією. Між образом та фотографією є суттєва відмінність, тому що між людиною та її зображенням немає онтологічного відношення. Фотографія є лише зображенням якогось моменту з її минулого. Натомість образ, у богословському розумінні, має онтологічний зв'язок з його прототипом. У ньому маємо певне сопричастя між тим, хто представлений, та самим образом. Він не є знаком, який інформує про присутність, але є самою присутністю зображуваного⁷.

Отож, прототип є майбутнє образу, який представляється в часі та просторі у його історичній формі. Максим Ісповідник, роблячи розрізнення між образом та правдою, говорить, що речі Старого Заповіту є тінню Нового, а речі Нового є образом Божого Царства. Таким чином, Новий Завіт посідає останні речі, але у матеріальній та історичній формі.

Тому можемо та мусимо сказати, що ідентичність Церкви має есхатологічний характер. Іншими словами, Церква не є тим, що є, а тим, що буде. Церква є Божественне Таїнство; вона надає нам свою ідентичність,

свою правду в історичній формі, у якій зауважується її слабкість, боротьба проти зла та гріха⁸. Але, незважаючи на те все, що бачимо, в цій історичній формі приховується скарб правди, який є правдивою ідентичністю Церкви.

Як же християнин може в конкретний спосіб жити цією надприродною Божественною реальністю Церкви?

3. Правду Церкви в її історичній реальності представляють Святі Тайни

Грецький Богослов Микола Кавасила наголошує, що Церква «є ознаменована Св. Тайнами». Ними Церква живе у своїй справжній та повній реальності.

Св. Тайни мають есхатологічний характер, який визначає Церкву. Вони є «іконами реальності», «іконами правди останніх речей», тобто представляють ідентичність справжніх та реальних буттів в їх історичній та видимій формі, адаптованій до теперішнього часу.

Проведемо аналогію з іконою. Коли майбутнє представляється засобами, взятими з теперішнього, тоді маємо ікону. Однак повна правда ікони об'явиться лише в її остаточному завершенні. Так, правда Св. Тайн не знаходиться в змінній історичній реальності, але в кінцевому стані Божого Царства.

Отож Святі Тайни є історичним представленням есхатологічної Божественної реальності, яка прийде у її повноті, досягне своєї краси та завершеності лише тоді, коли настане кінець часу. Але її можемо досвідчувати вже тепер, беручи участь у літургійному житті Церкви⁹.

Таким чином, щоб пізнати Тайни Божого Царства, в біблійному розумінні, не вистачає інтелектуально-спекулятивного дослідження Церкви як об'єкта пізнання, але передусім необхідно досвідчити її як суб'єкт у її персональному вимірі – «невісти». Лише ставшись нею та живучи нею, ми можемо знати, чим є Церква.

У глибини цього Тайнства ми можемо проникнути та органічно з ним з'єднатись саме через Святі Тайни. І справді, стверджує М. Кавасила, Боже Спасіння залишилось би недосяжною та далекою для нас подією, якби кожна людина особисто не могла радіти цим спасінням, яке Господь здобув для всіх раз і назавжди. Через Святі Тайни здійснюється «привлання» плоду перемоги, який для нас здобув Христос, а саме: об'єктивне спасіння, яке реально присутнє у Христі – Церкві, стається моїм спасінням¹⁰.

Через Святі Тайни, які є «привілейованими інструментами», нам дається освячуюча благодать. Вона здійснює сопричастя з Христом¹¹ і є нічим іншим, як нашим новим життям у Христі¹². Благодать, яка дається через Святі Тайни, є благодаттю нашого органічного втілення в Христа. Більш конкретно це здійснюється через ефективні символи. Важливо зауважити, що символ не лише вказує на щось, але передусім вміщує в собі символізуючу реальність в повному обсязі літургійної відправи¹³. На цьому особливо зосереджує свою увагу Кирило Єрусалимський¹⁴. Він вчить, що в образі, яким є «імітація», справді приходить спасіння. Представляючи символами справжню смерть, яку задля нашого життя переніс Христос, Він в дійсності нас відновлює, перетворює та робить учасниками свого життя¹⁵. Отже, силою Святих Тайн, демонструючи Його погребення¹⁶, звіщаючи Його смерть¹⁷, ми перероджуємось, переформовуємось та чудодійно, в божественний спосіб, приєднуємось до Спасителя. Як каже Павло: «У Ньому бо живемо, рухаємось й існуємо (...), бо з Його роду»¹⁸.

Отже, через Святі Тайни для людини стається можливим пізнавати (в розумінні: з'єднатись з...) та звершувати (тобто вільно брати участь) справжню праведність, живучи в Христі – Церкві. Через Божественні Тайни, підкреслює М. Кавасила, ми з'єднуємося з Тим, який задля нас воплотився, обожествив плоть, помер та воскрес.

Таким чином, Святі Тайни передають нам «життя» Христа, і цим самим ми стаємо з Ним єдиним цілим – Церквою¹⁹.

4. Євхаристія – реалізація та повнота Божественного проекту Отця

Святі Тайни становлять єдину динамічну реальність, кожна з них є однією із фаз єдиного таїнства Христа, яке спасає людину та веде її до Отця. Власне ця єдність та динаміка Святих Тайн дана Євхаристією. Таким чином Євхаристія стає Таїнством ефективною, реальною та преображаючою присутності Христа²⁰. Економія Святих Тайн являє собою поступовий розвиток християнина, починаючи від народження аж до його зрілості, пропорційно до різної повноти, згідно з якою йому дано жити в Христі. У Хрещенні, подібно до ембріона, народжується цілісна людина²¹, нове Боже створіння, яке в Св. Тайні Миропомазання динамічно набуває подоби Христа. Однак після цих двох Тайн християнин ще не досягає повної досконалості щодо його дозрівання в Христа.

Власне у Євхаристії нова людина вступає до інтимного сопричастя із самим Христом у повноті, тобто Євхаристія повністю перемінює при-

ймаючого Тайну у свій власний спосіб буття Христа²². Отже, Євхаристія є в дійсності повнота та вершина життя в Христі²³.

У Святій Тайні Євхаристії стається присутньою вся ікономія спасіння Христа у її повній ефективності. Сам Бог зодягнувся у людину, вклавши справжню праведність в її людськість, щоб у її бутті жити на землі та привести її до найвищої досконалості, яку від вічності призначив для неї. Господь прийшов для того, щоб віддати людині право мати найбільшу участь у Божественній правді та відновити її правдиву природу: «Котрі ж прийняли Його – тим дано право дітьми Божими стати, які в ім'я Його вірують»²⁴.

Але не вистачить, як зауважує М. Кавасила, повернути людині її справжню природу – ікону Христа, її справедливе місце у створінні – едемський рай, але, перш за все, вона повинна повернутись до любові та сопричастя з Богом Отцем. Ось чому Бог об'являє свою невимовну любов, терплячи та вмираючи на хресті задля людини та її боргів. Він, бажаючи спасти людину, не вжив насильства, ані не пограбував гнобителя, але купив її²⁵. М. Кавасила відносно цього каже: «Спаситель, задля нашої свободи, пожертвував себе самого, даючи своє тіло і свою душу»²⁶. Ось так, даючи цілого себе, Спаситель купує всю людину і, перш за все, її свободу, щоб ми були спроможні досягнути вільного вибору – любити Бога²⁷. Лише у цьому кульмінаційному моменті людина знаходить свій справжній мир. Таким чином, як підкреслює Я. Спітеріс, людина є образ і подоба Божа лише у вільній співпраці, тому що благодаттю є Бог, даний нам, а свобода є нашою спроможністю вжити цей Божий дар на рівні особи та Церкви.

Власне, у Св. Тайні Євхаристії християнин у повноті вступає до інтимного сопричастя із самим Христом, який сьогодні живе в сопричасті з Отцем та Св. Духом. У ній причасник приймає спосіб буття самого Христа²⁸ і таким чином стає активним членом Церкви. Щоб це наочно побачити, вистачає відкрити Літургікон та вникнути в зміст Євхаристійної молитви.

Відомий сучасний богослов Ц. Джіраудо у своїх працях намагається показати та звернути увагу християнина, який часто зосереджує свій погляд лише на Слова установлення: «Прийміть їкте (...)» та на незаперечну присутність Христа у освячених Дарах, на повний зміст Євхаристійного богослужіння. Досліджуючи анафори різних традицій, він пояснює динаміку євхаристійної молитви та зауважує, що переестествлення Дарів у Тіло та Кров Ісуса Христа не є останнім штрихом або автономним моментом у

Божественній Літургії, а своїм змістом та формою спрямоване для нашого перемінення в єдине есхатологічне Тіло – Церкву. Ось чому своє важливе та властиве місце в звершенні Тайни Євхаристії має також епikleза над Дарами та причасниками. Таким чином, змістом Євхаристійної молитви є два найсуттєвіших та кульмінаційних моменти анафори, а саме: Слова установалення та епikleза над Дарами і причасниками, які становлять єдину, органічну і нероздільну цілісність та звершують Божественний промісел щодо спасіння людини. «Зішли свого Духа на нас та на ці Дари, що перед нами...», щоб через участь у сакраментальному Тілі Ісуса Христа ми перемінились в одне есхатологічне Тіло, тобто Церкву. Але що означає бути перемініним в «єдине есхатологічне тіло», тобто в тіло Церкви, через участь у сакраментальному тілі Христа? Передусім, твердить професор Джіраудо, означає: «знищити усі компоненти егоїзму та закритості в собі (...)». Означає вже відтепер творити спільноту святих – Церкву, не покидаючи спільноту грішників, яка залишається, по суті, нашою. Означає входити туди, де усе є сопричастя, тобто в есхатологічний рай». ²⁹ Виникає запитання: чому для нас так важливо перемінитися в єдине есхатологічне тіло Христа? Виголос з Божественної Літургії виразно відповідає: «І дай нам єдиними устами і єдиним серцем славити й оспівувати пречесне і величне ім'я Твоє Отця, і Сина, і Святого Духа, нині і повсякчас, і на віки віків». Вершиною Тайнства Євхаристії є наше сопричастя через Сина у Святому Дусі з Небесним Отцем вже тут, на землі.

Тайна Євхаристії є «чином благодарення», який воздається Отцеві; вона є культом у «Дусі та правді», і самим джерелом цього культу. Адже справжній культ може воздавати тільки вільна людина. Лише Син може звертатись до Отця зі справжньою любов'ю, бо культ і полягає саме в тому, що людина цілковито себе віддає у Дусі Сина та живе задля самого отця³⁰. Таким чином, ставши через Євхаристію сином у Христі, сином у Єдинородному Сині, можемо приступати до трону Бога Отця з відвагою та воздати Йому гідний культ любові.

Висновок

Отже, Свята Тайна, яка найкраще представляє Царство Боже у його цілісності та автентичності, є Св. Євхаристія. Вона має свою реальність, свою правду, в єдності та сопричасті створеного з нествореним, і то конкретним способом – у літургійному житті Церкви.

Отож, коли в остаточний та іконічний спосіб усе створіння представляється та органічно єднається у Христі, тоді маємо Тайну Церкви і

разом з нею Тайну Євхаристії. Більше того, Євхаристія є тією Тайною, яка в часі здійснює ідентичність Церкви, що є її есхатологічною ідентичністю. Вона уприсутнює правду Церкви, тобто робить цю правду присутньою реальністю тут і тепер. Це перша і вихідна точка еклесіології. Тому якщо ведемо мову про Церкву, то необхідно розпочати від Св. Євхаристії, адже вона є спосіб, яким Церква об'являється та живе.

Церква у такому контексті, як ми пояснили, є остаточною органічним поєднанням всього створіння у Христі, якого Отець бажав від вічності; Син приймає свою Церкву в себе, а Святий Дух долає усі обмеження створіння. Церква, таким чином, ідентифікується із сакраментальністю, і ця сакраментальність конкретизується в Євхаристії. Ось чому без перебільшення можемо сказати, що Церква та Євхаристія з цієї точки зору ототожнюються.

Тому не можемо зводити розуміння Тайнства Євхаристії лише до «солодкого Гостя, який замешкав у кивоті». Євхаристія не є лише присутність «Ісусика» як індивіда, а передусім є органічне зосередження всього існуючого у Воскреслому Христі. Євхаристія має космічний вимір. Вона є реалізацією та повнотою Божественного проекту Бога Отця; остаточною формою Божого Царства.

¹ Пор. F. Nocke, *escatologia*; у: Th. Schneider (вид.) *Nuovo corso di dogmatika*. Brescia, 1995, 538-539

² Пор. Lettera enciclica «Ecclesia de eucharistia» del sommo pontefice Giovanni Paolo II ai vescovi ai presbiteri e ai diaconi alle persone consacrate e a tutti i fedeli laici sull'eucharistia nel suo rapporto con la Chiesa. – Dato a Roma, presso San Pietro, il 17 aprile, Giovedì Santo, dell'anno 2003, venticinquesimo del mio Pontificato, Anno del Rosario.

³ Пор. GS 42; 45; LG 1; 9; 14; LG 486. Христос через Святого Духа «конститує своє Тіло, що ним є Церква, яка є універсальним сакраментом спасіння».

⁴ Пор. Y. Spiteris *Temi di ecclesiologia ortodossa* (Dispense Roma 2000.), 65-79.

⁵ Там само, 86-90.

⁶ Там само, 94-100.

⁷ Иоанн Дамаскин. Три слова в защиту иконопочитания. – Санкт-Петербург: Азбука-классика, 2001.

⁸ Таким чином, з одного боку, є різниця між образом та правдою, яка нам дозволяє говорити в еклесіології про існування святих, які є грішниками або живуть у певному стані боротьби проти зла; однак, з іншого боку, існує участь у правді, і тому можемо сказати, що ідентичність образу, тобто справжнє буття образу, знаходиться в її звершеній подобі у Христі.

⁹ Ось чому так важливо дбати про збереження повноцінності обряду. Завдяки багатству та різноманітності священних символів християнин з легкістю заангажується до сакраментального життя Церкви, яке є його новим життям. Живучи ним, християнин стає іконою, яка зростає до свого остаточною завершення. Престол, горне сідалище, ікони, кадило, світло, риз, форма відправи та інші символи не можуть бути проігнорованими у відправі

Святих Тайн, оскільки ними на землі представляється Боже Царство. Вони є дверима, якими християнин вступає, щоб стати його активним учасником.

¹⁰ Пор. Y. Spiteris *Salvezza e peccato nella tradizione orientale*, 225.

¹¹ Пор. Y. Spiteris, *Palamas: la grazia e l'esperienza* 71-114.

¹² Пор. Y. Spiteris, *Salvezza e peccato nella tradizione orientale*, 226.

¹³ Пор. Там само, 227.

¹⁴ Пор. зноска Neri в N. Cabasilas, *Vita in Cristo*, Cirillo di Gerusalemme, *Catechesis mystagogica* 115, PG 33, 108a: "Христос був реально розп'ятий, насправді похований та воістину воскрес: і дав нам всім це все для того, щоб, імітуючи його терпіння, ми насправді реально наслідували Його Спасіння".

¹⁵ Пор. N. Cabasilas, *La vita in Cristo*, 72.

¹⁶ Пор. Рм. 6,4

¹⁷ Пор. 1 Кор. 1,26

¹⁸ Ді. 17,28

¹⁹ Ів. 17

²⁰ Пор. Y. Spiteris, Cabasilas teologo e mistico Bizantino ed. Lipa, Roma, 1996, 45.

²¹ Цілісна людина: Рм. 7, 22; Єф. 3, 16. Цей вираз відображає нову реальність буття «в Христі»: «наша зовнішня людина занепадає, натомість внутрішня людина неухально день за днем відновлюється». (II Кор. 4, 16).

²² N. Cabasilas, *La vita in Cristo*, 115: «неофіт приймає те, що шукав... посідає все щастя, яке бажав». В дійсності обидві Тайни, оскільки з'єднують в Христа, який є самою блаженністю, дають усе щастя, яке людина втратила через гріх (там само, ст. 113), але в той час як Хрещення є «початок» життя в Христі (там само, ст. 105; Пор. 119; 161), Євхаристія є повнотою цього життя, яка веде до повного переминення в Христа.

²³ Пор. N. Cabasilas, *La vita in Cristo*, 184; людина ніколи не може досягти чогось понад благодать, що їй дається у Святих Тайнах. Таким чином, Хто прийняв лише Хрещення, не може бути кимось більшим, ніж тим, хто прийняв у Тайні Хрещення; тому лише Євхаристія, будучи досконалою сама в собі, може зробити досконалим того, хто приймає її належним чином.

²⁴ Ів. 1,12.

²⁵ Пор. N. Cabasilas, *La vita in Cristo*, 358

²⁶ Там само, 357.

²⁷ Пор. Там само, 362.

²⁸ Кавасила, порівнюючи Хрещення з Євхаристією, зауважує, що в той час як Хрещення є «початок» життя в Христі (там само, ст. 105; Пор. 119; 161), Євхаристія є повнотою цього життя; вона веде до повного переминення в Христа.

²⁹ C. Giraudo, *Eucaristia per la Chiesa, Morcelliana – Brescia – 1989*, 438.

³⁰ Рм. 12, 1.

Література

1. Документи другого Ватиканського Собору. Конституції, декрети, декларації. – Львів: Свічадо, 1996.

2. Катехизм Католицької Церкви: Синод Української Греко-Католицької Церкви. – Жовква: Місіонер, 2002.

3. Lettera enciclica «Ecclesia de eucharistia» del sommo pontefice Giovanni Paolo II ai vescovi ai presbiteri e ai diaconi alle persone consacrate e a tutti i fedeli laici sull'eucharistia nel suo rapporto con la Chiesa. – Dato a Roma,

presso San Pietro, il 17 aprile, Giovedì Santo, dell'anno 2003, venticinquesimo del mio Pontificato, Anno del Rosario.

4. Енцикліка DEUS CARITAS EST Святішого Отця Венедикта XVI Єпископам, священикам, дияконам, особам і вірним мирянам про християнську любов.

5. Apoštolský list Jana Pavla II. Tertio millennio adveniente, Praha České Katolické Nakladatelství, 1995.

6. Трульє П. «Святее святым!» Отці Церкви про сопричастя святих. // Сопричастя № 2. – 1996.

7. Дамаскин Иоан. Три слова в защиту иконопочитания. – Санкт-Петербург: Азбука-классика, 2001.

8. Шмеман А. Литургия и эсхатология // Sobornost № 7. – 1985.

9. Шмеман А. Евхаристия Таинство Царства. – Москва: Паломник, 1992.

10. Cabasilas N. La Vita in Cristo di Nicolas Cabasilas, a cura di Umberto Neri, U.T.E.T., Torino, 1971.

11. Giraud C. Eucharistia per la Chiesa. Morcelliana – Brescia, 1989.

12. F. Nocke, escatologia; y: Th. Schneider (вид.) Nuovo corso di dogmatika. Brescia: Queriniana, 1995.

13. Spiteris Y. Cabasilas teologo e mistico bizantino. – Roma: Lipa, 1996.

14. Spiteris Y. Palamas: la gracia et l'esperienza. – Roma: Lipa, 1998.

15. Spiteris Y. Salvezza e peccato nella tradizione orientale. – ed. dehoniane, Bologna, 1999.

16. Spiteris Y. Temi di ecclesiologia ortodossa (Dispense), Roma, 2000.

17. Los V. La vita cristiana e la vita sacramentale nel pensiero di Nicola Cabasilas, Tesina di licenza della teologia dogmatica, Roma, 2001.